

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.236>
УДК 94(477:44)“18/19”(092)

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник, відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexuyas@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

СВІТЛО Й ТІНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ ІЛЬКА БОРЩАКА

Рецензія на книгу: *Вадим Ададуrow. «Переставлючи слова у століттях»*: інтелектуальна біографія Ілька Борщака

Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.

Тексти продукують багатоманітні рефлексії, думки, асоціації, враження й почування, з яких вимальовується рецепція тієї чи іншої праці. Нова книга Вадима Ададуrowа генерує дивні, часом зовсім несподівані відчуття. Вона мимоволі нав'язує образ Аріадни, котра торує читачеві шлях заплутаними, химерними, розгалуженими лабіринтами ідентичностей героя його оповіді — Ілька Борщака (1894—1959 рр.).

Постать цього історика й публіциста доволі знана у сучасній українській історіографії. Навіть більше, входження до широкого обігу еміграційної та діаспорної спадщини, забороненої за радянських часів, причинилося до постання своєрідного ореола І. Борщака як одного з найцікавіших українських інтелектуалів. Уважалося, що він найуспішніше інтегрувався до французького акаде-

Цитування: Ясь О. Світло й тіні інтелектуальної біографії Ілька Борщака [Рец. на кн.: Ададуrow В. «Переставлючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. 540 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 236—243. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.236>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

мічного та культурного світу, а його доробок розглядався майже як взірцевий.

Недаремно В. Ададуrow звертає увагу на знакові сюжети творчих практик І. Борщака — західництво України й українофільство Заходу [С. 13]. Саме ці ідеї виявилися надзвичайно привабливими для українських інтелектуалів ХХ ст., які перетворили героя згаданої книжки на дуже симпатичну постать у світли культурної та навіть наукової рецепції. Тип паче, що І. Борщак доклав неабияких зусиль для конструювання як свого блискучого прижиттєвого реноме, так і помертвого сприйняття.

Здавалося б, що на такому обнадійливому тлі І. Борщак незабаром посяде почесне місце в пантеоні відомих українських інтелектуалів. Та не так сталося, як гадалося...

Його образ і творча спадщина, котрі приваблювали багатьох учених із різними устремліннями й зацікавленнями, продукували дедалі більше питань, сумнівів, суперечностей, прогалин, аніж якихось конкретних відповідей, пояснень і рефлексій.

Герой авторської оповіді виявився надзвичайно талановитим і плідним містифікатором. Він не тільки перекручував, «підправляв», «доповнював» історичні джерела, а й тотально фальшував свою життєву історію та інтелектуальну біографію. Масштаб містифікацій І. Борщака такий вражаючий, що він однозначно претендує на лаври запізнілого українського Макферсона!

У цьому фокусі його фігура дуже цікава та своєрідна. Адже вона представляє український проєкт першої половини ХХ ст. не тільки з перспективи конструювання ідентичностей, а й з іншого, несподіваного ракурсу, передусім у світли його привабливості для просування життєвих сценаріїв і наративних стратегій. Це дозволяє побачити розмаїті впливи українських національно-визвольних змагань початку ХХ ст., особливо коли йдеться про плекання міфологічного й ідеального на персональному рівні.

Звісно, відповідні суспільні мотиви та ідеали в тому чи іншому вигляді побутують практично в усіх національно-державних проєктах, насамперед на зорі їх конституювання. Та особливо вони затребувані на культурних обширах націй із тривалою «бездержавною», точніше «скривдженою» історією. Власне, саме ці етно- й соціокультурні передумови, сполучені з модернізаційними зрушеннями на зорі ХХ ст. вможливили феномен І. Борщака.

Систематичне й послідовне розплутування його містифікацій значною мірою визначило архітектоніку книжки В. Ададуrowa. В основу композиції покладена комбінація трьох розповідей про «різний соціоантропологічний досвід» героя студії: его-нاراتивів І. Борщака, викладів про нього очевидців і сучасни-

ків, урешті-решт інституційних джерел [С. 23]. Автор характеризує таке поєднання як джерелознавчу відповідь на складний виклик, який постав у царині історіографії. Сполучення таких різних ракурсів дозволило представити цю постать у порівняльному світлі, а не у блискучому флері згенерованих уявлень.

Композиційно праця В. Ададурова складається з п'яти базових частин: «Ілля Баршак перед Ільком Борщак: археологія ідентичностей 1894—1919 рр.»; «Перше французьке десятиліття: спокуса політики»; «Друге французьке десятиліття: конструювання іміджу вченого-українознавця»; «Третє французьке десятиліття: конструювання образу патріота Франції»; «Четверте французьке десятиліття: організатор інтелектуальної мережі українознавців».

Кожна з частин поділяється на три чи чотири розділи, які закінчуються виокремленими підсумками. В останніх подається авторська візія на ключову проблему або питання відповідної частини книжки, як-от «“Лабіринт ідентичностей” Іллі Баршака: соціокультурні реінкарнації та психічні девіації» (до част. 1); «Чи був Боршак комуністом?» (до част. 2); «Публікаційні стратегії Боршака в цифрах» (до част. 3); «Наративна ідентичність як засіб суспільної легітимації» (до част. 4); «Смерть як маркер прикінцевої соціальної ідентифікації індивіда» (до част. 5).

Між третьою й четвертою частинами книжки В. Ададурова включена інтермедія — «Як science стала fiction, або Майстерність історичного містифікатора». Це доповнююча частина видання, котра привідкриває завісу з робітні історичних містифікацій І. Боршака. Три розділи інтермедії промовисто демонструють розмаїття його практик як спотворювача історичних джерел: «Сильветка Івана Мазепи авторства Жана-Казимира де Балюза / Ілька Боршака (1704 / 1932)»; «Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного пера Олів'є де Марконне / Ілька Боршака (1618 / 1932)»; «Вольтер, Руссо і не тільки: українізація Ільком Борщак: теми французького Просвітництва».

Доречно також згадати про авторський вступ — «Інтелектуал у “лабіринті ідентичностей”» та післямову, перелік використаних джерел і літератури, іменний покажчик, список світлин, індекс основних паризьких адрес І. Боршака із зазначенням років їх відвідин. Окрім того, у книжці подано дуже прикметні додатки.

Один із цих додатків — «декалог» І. Боршака у вигляді десяти заповідей історика, укладений автором на основі його текстів — як опублікованих праць, так і розмаїтого епістолярію. Цей додаток надто корисний для розуміння поглядів І. Боршака, котрі часто-густо химерним чином співіснували з його наративними стратегіями. Особливо дивовижним виглядають його пізнавальні настанови, як-от довіряти тільки джерелам, не осучаснювати, не фальсифікувати джерела, не вірити історичним міфам, не вважати науковцями компіляторів і плагіаторів, визнавати власні помилки, критично ставитися до наукової продукції тощо [С. 456—458]. Проте декларуючі такі принципи публічно чи приватно, він свідомо порушував їх у своїх текстах і практиках.

Інший додаток — тексти з архіву й редакційного портфеля І. Боршака, а саме епістолярії і публіцистика українських діячів прорадянського спрямування Івана Кулика та Мирослава Ірчана.

Така досить складна будова книжки продиктована як колоритністю постаті І. Борщака, так і діапазоном його містифікацій. Зрештою насичена палітра інтелектуальної біографії вимагала від автора виняткової вправності, передусім уміння дошукуватися неоднозначних відповідей на численні питання, продираючись крізь запутане мереживо сфальшованих, спотворених і перекручених свідчень.

Зауважимо, що В. Ададунова як історика вирізняє винятковий джерельний ригоризм. Це виявилось не тільки в найширшому охопленні наявних свідчень для конструювання інтелектуальної біографії І. Борщака, а й їх прочитанні та тлумаченні. Тим паче, що існувала вповні очевидна загроза потрапити в полон до привабливих еґо-нарративних проєкцій головного героя, завдяки яким переважно формувалися й циркулювали його атрактивні образи.

Варто особливо підкреслити, що написання цієї книжки стало для В. Ададунова справжнім викликом упродовж цілої низки років. Адже автор мусив розгадати вкрай каверзний біографічний ребус ілюзорного й реального. Це потребувало дуже складних і багаторічних пошуків джерел, їх компаративного зіставлення.

Отож джерельну основу інтелектуальної біографії І. Борщака склали фонди 32 установ у 9 країнах [С. 26]. Почасти про обсяг евристичних практик і стратегії потракткування джерельного матеріалу читач може дізнатися з розвідки В. Ададунова, розміщеної в «Українському історичному журналі» 2020 р. [1, С. 139—168].

Утім, попри величезний науковий апарат і непохитний сцієнтизм автора, його книжка сприймається як захоплюючий роман, що мотивує читача невпинно стежити за сюжетами цієї незвичайної життєвої історії. Навіть більше, джерельна насиченість викладу передає самобутній просторово-часовий колорит інтелектуальної біографії, котра немов у калейдоскопі представляє розгортання життєвих сценаріїв і поворотів. Варто наголосити, що ця студія виявляє авторське сприйняття свого героя не у вигляді чорно-білого поділу, а розмаїтої кольорової палітри зі своєрідною грою світла й тіні.

У фокусі пояснювальної стратегії В. Ададунова ідея чотирьох національних ідентифікацій І. Борщака, котрі допомагають представити мотиви та причини його вражаючих метаморфоз. За висловом автора, «юдей Елліягу Лейб-Гершович Баршак перед Першою світовою війною, православний росіянин Ілья Константинович Баршак перед Революцією, українець Ісай Костевич Баршак у добу УНР — усе це та сама особа, тільки схована під різними соціальними масками» [С. 15]. І, врешті, великий злам 1919 р., коли герой оповіді — недавній канцелярист дипломатичної місії УНР розпочинає свій самостійний дрейф на еміґрації [С. 87—88], який увінчався його «переродженням» у славнозвісного Ілька Борщака — блискучого українського історика-емігранта й публіциста.

На перший погляд, ці перетворення І. Борщака вписуються в модель множинних етнокультурних ідентичностей як чергування викликів і вимог кількох хвиль модернізації, які в імперському й постімперському просторах часто-густо накладалися в історичному часі. Секуляризація талановитої й амбітної особистості з традиційного середовища — популярна стратегія юдеїв-вихрестів, котрі прагнули обійти писані й неписані обмеження в ієрархічній будові соціального

світу імперії Романових, досягнення нових можливостей, що їх творила революція як екстремальна версія модернізації збуреного війною суспільства. Саме революційний поворот причинився до перетворення майбутнього І. Борщака на адепта українського національного відродження [С. 82].

Проте В. Ададуrow потрактує етнокультурні метаморфози героя книжки з різних перспектив. Приміром, він згадує про підліткову кризу ідентичностей молодих євреїв, яку свого часу розглядав психолог Е. Еріксон [С. 66], або «стигми ідентичності», котру соціолог Е. Гоффман уважав різновидом психологічної травми [С. 61]. Та провідну роль у таких метаморфозах відігравали нарративні стратегії і практики І. Борщака. Тож автор влучно маркує їх як ідеальний приклад нарративної ідентичності в дусі філософа П. Рікера [С. 91].

У широкому сенсі еґо-нарлативи І. Борщака значною мірою були вможливлені революційними й еміґраційними соціокультурними передумовами. Вони дозволяли більш вільно поширювати ретушовані відомості про себе, а де-факто продукувати власні містифікації з мінімальним ризиком викриття. Навіть більше, перша половина ХХ ст. вирізнялася творенням масових суспільств, в яких авто- чи еґо-нарлативи ставали популярним і важливим способом саморепрезентації та самоствердження інтелектуала в культурному просторі.

Недаремно автор книжки добре ілюструє привабливість Франції як взірця громадянської нації для І. Борщака. Тож останній уявляв «ідеальну Україну» саме як громадянську, а не етнічну націю [С. 18]. Таке соціо- й етнокультурне середовище було досить сприятливим тереном для нарлативних містифікацій.

Якщо взяти до уваги запити та потреби української еміґраційної спільноти міжвоєнної доби, масово травмованої поразкою Української революції 1917—1921 рр., то нарлативні стратегії героя книжки В. Ададуrowа здобули майже ідеального адресата. Причому йдеться про спільноту, дуже чутливу й апріорі прихильну до ідеалізації та міфологізації національної минувшини.

За рецептом І. Борщака містифікація історії «орґанічно» доповнювалася ретушуванням власного образу як автора-патріота. Конструюванню цього образу не завадило навіть його змінюваність, котре відображало праґматичну мотивацію. Не випадково він відігравав свою роль як агент радянського інформаційного впливу, що залишило помітний присмак в еміґраційних колах. У певному сенсі І. Борщак творив своєрідну міфореальність, яка сполучала викривлення власної життєвої історії з перекручуванням української минувшини різних епох, особливо французьких сюжетів.

В. Ададуrow із різних контекстів і перспектив демонструє, як його герой свідомо фальшував своє походження, рік народження та навіть наявність наукового ступеня — «доктора права й літературних мистецтв», виписаного на його візитці 1926 р. [С. 91]. І. Борщак подавав себе як офіцера часів Першої світової війни, ба більше кавалера хреста Св. Георгія — найвищої імперської нагороди за військову звитягу [С. 39], хоч жодного дня не був на фронті. Принагідно міг репрезентувати себе як колишнього старшину армії УНР [С. 144]. Ефект правдоподібності досягався за рахунок переказування реальних фактів з інших життєвих історій, які вмонтовувалися в потрібний контекст його еґо-нарлатива.

Проте пелена містифікацій поширювалася не тільки на самого І. Борщака, а й на його родинне оточення. Скажімо, свою дружину Софію Словіцьку (уроджену фон дер-Лайвнівц) він подавав як випускницю Вищих жіночих курсів у С.-Петербургу й водночас як фрейліну імператорського двору, котра начебто демонструвала там традиції української культури. Насправді, як показує автор, фрейліною була її троюрідна сестра [С. 106—107, 156].

Більше того, І. Борщак свідомо містифікував свою комунікацію, насамперед із відомими особами. Його стратегію представлення таких сюжетів В. Ададуrow метафорично означає в душі Є. Гедройця — «слон і я» [С. 124]. Визначній особі відводилася роль своєрідного тла, котре добре демонструвало його чесноти й досягнення. Саме за такою стратегією І. Борщак подавав візію взаємин зі М. Скрипником і М. Грушевським [С. 120—128], які підносилися до рівня містифікованої «уявленої спільноти» — «України Скрипника і Грушевського» [С. 230].

Однак студія В. Ададуrowa — це не тільки оповідь про дуже обдарованого й талановитого нарциса-міфотворця. Це — історія про напрочуд складний, суперечливий, багатозаровий світ інтелектуала за часів кардинальних глобальних трансформацій: революції 1917—1921 рр., Першої та Другої світових катастроф, біполярного поділу планети, численних соціокультурних колізій і модернізаційних переломів.

Життєві й фахові стратегії І. Борщака, втілені в його наративних ідентичностях, є цікавим випадком гібридного сполучення ілюзорного та дійсного, ідеального й реального, вигаданого та фактичного. Вони генерують свого роду псевдопам'ять і відображають співіснування різних станів героя книжки В. Ададуrowa. Парадоксально, але впродовж усього його життя не бракувало осіб, як продемонстрував автор, котрі принаймні адекватно оцінювали І. Борщака як людину, вченого та діяча (приміром В. Липинський) [С. 138].

У світлі викладу В. Ададуrowa І. Борщак постає безперечно як талановита особистість, відкривач низки відомих автентичних джерел, передусім «Діарію» Пилипа Орлика. Він був фундатором повоєнної інтелектуальної мережі українознавців, редактором неперіодичних видань «Соборна Україна» (1946—1947 рр.) та «Україна» (1949—1953 рр.). Саме І. Борщак став ініціатором започаткування курсу української мови, котрий викладав у паризькій Національній школі живих східних мов [С. 262, 441—442].

Однак довгі тіні інтелектуальної біографії І. Борщака, майстерно опрацьованої автором, репрезентують його також як творця багатьох популярних містифікацій, як-от «участі» Івана Сірка в облозі фортеці Дюнкерк, куртуазного листування Івана Мазепи з Мотрею Кочубей, «укладання» П. Орликом «Виводу прав» як першого міжнародного маніфесту незалежної України¹, приписування французькому імператорові наміру створити державу запорожців і кримських татар під назвою Наполеоніда [3, С. 39—50] та низки ін.

¹ О. Субтельний відзначав, що так і не зміг віднайти оригінал документа за посиланням І. Борщака (див.: [2, С. 30—31]).

І. Борщак ще на початку 1920-х рр. планував представити як реальні, так і містифіковані сюжети у вигляді великої оповіді «Франція й Україна: Історичні студії та нариси франко-українських взаємин у минулому» (у шести розлогіх частинах) від Анни Ярославни до нового часу. Цей проєкт був реалізований майже повністю. В. Ададуrow характеризує три типи спотворення історичних свідчень, властивих І. Борщаківі: неточне (через брак фахового вишколу) чи зумисне кривотлумачення тексту документальних джерел під час перекладу; вставляння в ті чи інші документи уривків, аби сфабрикувати ілюзію «заангажованості» їхніх авторів у справу незалежності України; вигадкування документів, яких ніколи не існувало [С. 295—296].

На цьому місці вповні обґрунтовано постає питання про мотивацію, котра спричинила такі масштабні та наскрізні містифікації. На відміну від предромантиків або романтиків, які творили «ідеальні джерела» — апокрифи задля того, аби якнайкраще декодувати народний / національний дух, І. Борщак мав інші спонукальні причини. За візією В. Ададуrowа, його містифікації у Франції — осередку західної цивілізації були зорієнтовані на «інтелектуальну та матеріальну капіталізацію» [С. 111] для себе і свого просування. За висловом автора, «йому було все одно, від кого брати гроші» [С. 137].

Отож містифікації І. Борщаків у жодному разі не передбачали якоїсь вищої мети на зразок історичного месіанства, котре приписували народам предромантики та романтики. Його спотворення не вмотивовувалися й політичними причинами чи світоглядними колізіями на кшталт неоромантиків перших десятиліть ХХ ст. Скажімо, як у випадку з класократичною пропозицією В. Липинського, в якій міфологічні компоненти відіграли певну роль в конструкції «ідеальної держави».

І. Борщак відрізнявся від містифікаторів-романтиків або конструкторів політичної міфології, хоч його міфотворчість мала схоже легітимацийне призначення для еміграційної спільноти. Вірогідно, продукована ним історична міфореальність була очевидним продовженням його наративної ідентичності та її псевдопам'яті. У цьому світі він постає як інтелектуал зі множинними ідентичностями доби масового суспільства, його швидкоплинних і часто-густо руйнівних модернізацій, що суттєво піднесли роль і значення наративних стратегій у саморепрезентації особистості.

Інтелектуальна біографія Ілька Борщаків хоч-не-хоч примушує замислитися про той покров міфотворчості, котрий огортав його впродовж більшої частини буття. Водночас студія В. Ададуrowа спонукає з іншого боку подивитися на історію українського проєкту першої половини ХХ ст., його атрактивність, варіативність сприйняття, перехресні впливи та засвоєні взірці й багато інших чинників, передумов, обставин, які вможливили феномен Ілька Борщаків як містифікатора. Ця праця демонструє, як ширилися неочікувані, проте самобутні плоди модернізаційних перетворень на перехрестях ментальних шарів, світоглядних підвалин і культурних настанов. Навіть більше, завдяки авторові низка вживаних абстракцій, як-от модернізація й наративна ідентичність, постають у вигляді вповні конкретних уявлень. Для мене книжка Вадима Ададуrowа є не тільки поважною фаховою роботою, а й у багатьох сенсах — взірцевою студією.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Adadurov, V. Labirynty identychnosti odnogo ukrainskoho intelektuala: Illia Barshak pered Ilkom Borshchakom. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. № 6: 139-168. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.139> [in Ukrainian].
[Ададуров В. Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала: Ілля Баршак перед Ілком Борщаком. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 139—168. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.139>].
2. Subtelny, O. *The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*. New York, 1981.
3. Adadurov, V. “Napoleonida” na Skhodi Yevropy: Uivlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX st. 2-he vyd., dop. i pererobl. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX ст. 2-ге вид., доп. і переробл. Львів, 2018].

Надійшла / Received 13.03.2024

Oleksii Yas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
alexyas@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

LIGHTS AND SHADOWS OF INTELLECTUAL
BIOGRAPHY OF ILKO BORSHCHAK

Book review:

Vadym Adadurov. “Rearranging Words in the Centuries”:
An Intellectual Biography of Ilko Borshchak
Lviv: UCU Publishing House, 2024. 540 p.